УДК 9-05

Ф.Ю. Йосыпов

В.В. РАДЛОВНЫҢ КАЗАН ЧОРЫ ФӘННИ, ПЕДАГОГИК ЭШЧӘНЛЕГЕ

В статье рассматривается Казанский период научной, педагогической деятельности одного из основателей русской тюркологической науки всемирно известного ученого Василия Васильевича Радлова (нем. *Фридрих Вильгельм Радлофф*), который в течение своей шестидесятилетней научной деятельности охватил практически все области тюркологии: диалектографию и диалектологию, лексикографию и лексикологию, сравнительную и историческую фонетику и грамматику тюркских языков, куманский язык, текстологию и издание тюркской письменности на руническом, уйгурском, арабском алфавитах, тюркский фольклор, этнографию, историю, археологию.

Ключевые слова: В.В. Радлов, Казанская учительская школа, тюркские языки, образцы народной литературы тюркских племен, диалектология татарского языка, памятники древнетюркской письменности.

W. Radloff, worldwide known Turcologist, has accomplished numerous important works on almost every field related to Turcology such as dialectography, dialectology, lexiocography, lexicology, comparative historical phonetics and grammar of Turkish, transcription and facsimile of Turkish texts written with Runic, Uigur and Arabic alphabets, Turkish folklore, Turksih ethnography, Turkish history and archaeology. This study elaborates W. Radloff's scientific researches.

Keywords: W. Radloff, Kazan teaching skool, Turcology, the dialectology of Tatar Turkish, folklore, old Turkish Manuscripts.

Россия тюркология фәненә нигез салучыларының берсе булган дөньякүләм атаклы Василий Васильевич Радловның гыйльми эшчәнлеге төркият фәненең барлык өлкәләрен дә: диалектология һәм диалектографияне, лексикология һәм лексикографияне, төрки телләрнең хәзерге һәм тарихи фонетикасы, грамматикасын, рун һәм гарәп алфавитында язылган язма истәлекләрне фәнни өйрәнеп, аларны бастырып чыгару эшчәнлеген, төрки халыкларның этнография, археология фәннәрен үз эченә ала. Тюркология әдәбиятында күпсанлы фәнни мәкаләләр һәм биографик очерклар В.В. Радловның иҗади мирасын өйрәнүгә багышланган, алар галимнең киңкырлы эшчәнлеге, аның тормышы һәм фәнни хезмәтләре хакында теге яки бу дәрәҗәдә күзалларга ярдәм итәләр. Галимнең тормышы, гыйльми эшчәнлеге өч дәвергә бүлеп өйрәнелә: В.В. Радловның Алтай чоры (1859–1871), В.В. Радловның Казан чоры (1881–1884), В.В. Радловның Санкт-Петербург чоры (1884–1818) эшчәнлеге. Галимнең фәнни эшчәнлеген барлау үзе исән вакытта ук башланып китә, һәм һәр чор шактый җентекләп өйрәнелә. Аның Казан чоры эшчәнлеге буенча да шактый фәнни эзләнүләр башкарылган. Шулар арасында Н.И. Ильминский

[Ильминский, 1873, с. 370–374], И.А. Бодуэн де Куртенэ [Бодуэн де Куртенэ, 1909, с. 191–205; 1963, с. 146–202], Л.Я. Штернберг [Штернберг, 1909], А.Н. Самойлович [Самойлович, 1912, с. 707–712; 1919, 1937], В.В. Бартольд [Бартольд, 1977, с. 175–186] хемәтләрен күрсәтергә кирәк. В.В. Радловның Казан чоры татар галимнәреннән Г. Исхакый [Исхакый, 1909, № 68], Р. Фәхретдин [Фәхретдин, 1909, № 10], Г. Шәрәф [Шәрәф, 1917, 5-10/01], Ф.Ю. Юсупов [Юсупов, 2012, с. 4–7; Yusupov Ferit, 2014, s. 292–311; Yusupov Ferits, 2013, 27 (13 A), pp.); З.Т. Шәрәфетдиов [Шәрәфетдиов, 1984, б. 84], Л.Н. Закирова [Закирова, б. 291] хезмәтләрендә яктыртыла.

Берлиннан Санкт-Петербургка сәяхәт

В.В. Радлов 1858 елда Берлин университетының философия факультетын тәмамлый. Шул ук елны, Йен университетында «Диннәрнең Азия халыкларына йогынтысы» дигән темага докторлык диссертациясе яклап, философия фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәҗә ала. Берлин университетында укыганда, Радловның остазлары – дөньякүләм билгеле тел галиме, чагыштырма тел белеменә нигез салган Франц Бопп; гомуми тел белеме белгече Август Фридрихович Потт, төрек, чагатай, чуваш, фарсы, япон, кытай, маньчжур, фин, венгр телләре буенча танылган галим, фольклорчы, Урал-Алтай тел белеменә нигез салучы Вильгельм Шотт, мәһшүр географ һәм Көнчыгыш халыкларының этнографиясен тирән белүче Карл Риттер.

В.В. Радлов, университетны тәмамлаган елны ук остазы В. Шоттның Россиядәге дусты һәм коллегасы, чыгышы белән немец милләтеннән булган якут теле белгече Оттон Николаевич Бётлинг исеменә язылган тәкъдим хаты белән Россиягә – Санкт-Петербургка килә. Берлин университетындагы остазлары Радловка Көнбатыш Себер иңкүлегендә яшәүче, моңа кадәр беркем тарафыннан да өйрәнелмәгән төрки халыкларның, ул вакыттагыча әйтсәк, татар кавемнәренең рухи мәдәниятен өйрәнергә киңәш итәләр. Ләкин, Россия империясе тәртипләре буенча, чит ил ватандашларына илнең эчке өлкәләрендә яшәргә рөхсәт ителмәгәнлектән, Вильгельм, Германия ватандашлыгыннан ваз кичеп, Россия ватандашлыгын кабул итәргә мәҗбүр була. 1958 елның 14 маеннан, немец егете *Фридрих Вильгельм Радлофф* Василий Васильевич Радлов булып китә.

В.В. Радлов эшчәнлегенең Алтай чоры (1859–1871)

Санкт-Перебургта Россия Фәннәр академиясе белән төзелгән бишьеллык контракт буенча, В.В. Радлов кышларын Барнаул шәһәрендәге реаль училищедә немец һәм латин телләре укыта, җәйләрен Көнбатыш Себердәге төрки халыкларны өйрәнү белән шөгыльләнгән фәнни экспедицияләрдә уздыра. Ул, Алтайга килүгә үк, җирле төрки халыкларның телләрен өйрәнүне, аларның фольклор үрнәкләрен җыюны, җирле халыкның көнкүрешләре белән танышуны, Көнбатыш Себердәге тарихи һәйкәлләрне барлауны үзенең беренче чираттагы бурычы итеп билгели. Аннан соңгы елларда

В.В. Радлов алтайлыларны гына түгел, ә бәлки алар белән күршедәш Көньяк Себер, Урта һәм Үзәк Азиянең төрки телле халыкларын да комплекслы итеп өйрәнүгә зур игътибар бирә. Фәнни эшчәнлегенең Алтай чорында В.В. Радлов әлеге халыкларның телләре, халык иҗаты үрнәкләре, борынгы тарихлары буенча гаҗәеп бай материаллар туплый, биредәге төрки халыкларның ыруглык төзелешен ачыклауга мөнәсәбәтле материаллар таба. Бу фәнни эзләнүләренең нәтиҗәсе буларак, Себердәге төрки кавемнәрнең тарихы турында тулы белешмә әзерли. Аның «Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии» (Иркутск, 1929) дигән бу хезмәте галимнең вафатыннан соң гына басылып чыга. Замандашларының фикеренчә, үзе туплаган бай фактик материаллар нигезендә язылган дөньякүләм әһәмияткә ия бу хезмәт фәндә зур вакыйга итеп кабул ителә. Әлеге эзләнүләре белән В.В. Радлов Россия тюркологиясен ул вакытта ук бик югары баскычка күтәрә.

1868–1870 елларда ул ун ел дәвамында туплаган материалларын гомумиләштерү эшенә керешә. 1866 елдан ел саен экспедицияләрдә үзе туплаган материалларга нигезләнгән хезмәтләрен бастыра башлый [Штернберг, 1909, с. I–XXV]. Аның басылып чыккан һәр хезмәте рус һәм дөнья тюркологиясенең ул вакыттагы зур казанышы буларак кабул ителә. Шундыйлардан, беренче чиратта, түбәндәгеләрне күрсәтергә кирәк:

1. *Радлов В.В.* Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. I част. Поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черновых и лебединских татар, шорцев и саянцев. СПб., 1866. 418 с.

2. *Радлов В.В.* Наречия тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Поднаречия абаканские (сагайское, койбальское, качинское), кызылское и чулымское (кюэрик). СПб., 1868. XXI. 712 с.

3. *Радлов В.В.* Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. III. Киргизское наречие. СПб., 1870. 776 с.

В.В. Радлов эшчәнлегенең Казан чоры (1871–1884)

В.В. Радловның Казан чорында язылган шактый гына хезмәтләре барлыгы билгеле. Аларның күпчелеге галимнең мәгариф эшчәнлеген яктыртуга багышланган. Шундыйлардан Я. Ханбиков [Ханбиков, 1968, с. 42–49], А. Мәхмүтова [Махмутова, 1982, с. 96], Д. Заһидуллина [Загидуллина, с. 105–118], И. Заһидуллин [Загидуллин, 1992, с. 60–82; 2009, с. 49–574]; Л. Закирова [Закирова, 2013, с. 291] хезмәтләрен күрсәтергә кирәк. Галимнең бу чордагы эшчәнлеге татар әдәбияты тарихына, уку-укыту ярдәмлекләренә бәйле рәвештә, М. Гайнуллин [Гайнуллин, с. 307], Ә. Кәримуллин [Кәримуллин, б. 320] мәкаләләрендә чагылыш тапты. Ф.Ю. Йосыповның мәкаләләрендә В.В. Радловның төрки тел белеменә һәм төрки халыкларның халык

авыз иҗатына караган хезмәтләре фәнни анализлана, аның төрки телләрне өйрәнүгә керткән өлеше бәяләнә. Бу хезмәтләрдә шулай ук В.В. Радловның татарларда беренче дөньяви белем бирү системасының барлыкка килү тарихында тоткан урыны яктыртыла.

* * *

В.В. Радлов 1871 елда Себердәге фәнни эшләрен дәвам итү өчен, чираттага контрактын озайтырга дип, Санкт-Петербургка юл тота. Юл уңаенда, Казанда тукталган вакытта, атаклы миссионер, шәркыятьче һәм керәшен татарлары мәктәпләре инспекторы, Духовный академия профессоры Н.И. Ильминский белән очраша. Н.И. Ильминский аны Казан мәгариф округы җитәкчесе П.Д. Шестаков белән таныштыра. Соңгысы Радловка Казан мәгариф округына караган татар, башкорт һәм кыргыз (казакъ. – *Ф.Й.*) мәктәпләре инспекторы вазифасын тәкъдим итә. В.В. Радлов Россиядә Шәрык фәннәре үзәге булган Казан фәнни эзләнүләр алып бару өчен уңайлы булыр дип уйлап, киләчәктә казан татарлары, Идел буе халыкларына багышланган хезмәтләр язуны да күздә тотып, әлеге тәкъдимне кабул итә. Бу вакыйгалар Татарстан Республикасы Милли архивында сакланган материаллар белән дә раслана. Әлеге материаллардан күренгәнчә, Казан мәгариф округы җитәкчесе П.Д. Шестаков 1871 елның 10 мартында Россия мәгариф министры Д.А. Толстойга язган хатында Казан мәгариф округы идарәсе каршында татар, башкорт һәм кыргыз (казакъ. – *Ф.Й.*) мәктәпләре инспекторы вазифасын булдыру, бу урынга Россиянең фәнни җәмәгатьчелегенә яхшы таныш В.В. Радловны тәкъдим итү турындагы үтенечен күндерә [Татарстан Республикасы Милли архивы (НА РТ), ф. 92, оп. 1, д. 10290, л. 1–2].

Д.А. Толстойның 1872 елның 8 гыйнвары күрсәтмәсе буенча, В.В. Радлов Казан мәгариф округының татар, башкорт, кыргыз (казакъ. – *Ф.Й.*) мәктәпләренең инспекторы итеп раслана [НА РТ, шунда ук].

П.Д. Шестаковның без югарыда искә алган хатында бу эшне башкаручы инспекторның татар телен яхшы белергә, башкорт, кыргыз (казакъ. – *Ф.Й.*) халыкларының тормыш-көнкүреше, гореф-гадәт, гамәл-холыклары белән таныш булырга тиешлеге әйтелә. Казан мәгариф округы җитәкчесе фикеренчә, В.В. Радлов бу сыйфатларга ия бердәнбер кеше булып санала. Инспекторга кирәк булган урыннарда мәктәпләр ачу, укытучылар мәктәпләре белән җитәкчелек итү, мәктәпләрне уку кирәк-яраклары белән тәэмин итү хокуклары бирелә. Әлеге күрсәтмәләрнең дәвамы буларак, укытучылар мәктәбенең асылын тасвирлаган рәсми инструкция белән дә танышырга мөмкин. Анда билгеләнгәнчә, башлангыч халык училищелары дип аталып йөртелгән мәктәп-школалар, мөселман мәктәпләреннән, мәдрәсәләрдән аермалы буларак, балаларга башлангыч дөньяви белем нигезләрен бирүгә юнәлтелгән, рус теле мәҗбүри укытыла торган уку йорты булып саналган. Иң мөһиме: әлеге мәктәп-школалар

белән бергә Казан мәгариф округына кергән мөселман мәктәп һәм мәдрәсәләрендә рус сыйныфлары ачу да күздә тотылган.

В.В. Радловның күзаллавы буенча, Казан мәгариф округындагы укытучылар мәктәбе биш ел дәвамында мөселман югары мәктәпләре (мәдрәсәләре) өчен рус теле укытучылары әзерләргә тиеш була [Ханбиков, с. 42–49]. Булачак мәктәпләрнең кагыйдәләре буенча, уку планының төп өлешен рус теле, арифметика, алгебра, геометрия, физика, тарих, география, матур язу, дин белеме, педагогика дәресләре алып тора. Татар теле, миссионер укытучылар төркеменең каршылыгы нәтиҗәсендә, уку планыннан төшереп калдырыла [Ханбиков, с. 42–49].

Барлык әзерлек эшләре тәмамлануга карамастан, Казан укытучылар мәктәбенә берничә ел буена бер генә укучы да кабул ителми. Татар җәмәгатьчелеге, балаларның руслашуыннан куркып, укытучылар мәктәбенә бойкот игълан итә. Казан мәгариф округы, В.В. Радловның да зур тырышлыгы белән, бары тик 1871–1872 елларда гына Казан мәдрәсәләрендә дүрт рус сыйныфы ачуга ирешә. Беренче рус сыйныфы 1871 елда «Госмания» мәдрәсәсендә эшли башлый. Анда 18 укучы кабул ителә [Ханбиков, с. 44].

1873 елның 1 гыйнварында Казанда кызлар өчен татар мәктәбе ачыла. Ләкин укучылар аз (4 кенә) булу сәбәпле 1874 елның 1 гыйнварында ул ябыла [Штернберг, с. XXI; Ханбиков, с. 3].

Казан шәһәрендә татар мәктәбен ачу омтылышы уңышсызлыкка очраганнан соң, В.В. Радлов бу өлкәдәге эшчәнлеген авыл мәдрәсәләренә күчерергә була. 1881 елда Чистай мәдәрәсәсендә рус сыйныфы ачылу бу стратегиянең уңышлы булырын вәгъдә итә. Татар һәм башка милләт авылларында шундый мәктәпләр 1877 елда Мамадыш өязенең Яңа Шөнәр авылында [НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 13147, л. 4, 24], 1978 елда, икенче указлы мулла Мөхәммәт-Сафа Биккенин тырышлыгы белән, хәзерге Татарстан Республикасының Апас районы Чирмешән авылында [Биккенин, б. 8–15], Самара губернасының Иске Үрембаш [НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 13147, л. 24], Уфа губернасының Бөре өязе Аканеево, Талбазы авылларында – башкорт мәктәпләре, Чистай мәдрәсендә [НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 13147, л. 39] рус сыйныфлары эшли башлый.

В.В. Радлов татар җәмәгатьчелегенең, беренче чиратта, дини даирәнең татар укытучылар мәктәбенә карата тискәре мөнәсәбәтен бераз булса да йомшарту максатында ислам дине буенча керү имтиханын билгели. Россия мәгариф министрлыгына бу турыда шикаять язган миссионерларга, Казан мәгариф округы җитәкчесе П.Н. Масленников исеменә язган аңлатмасында В.В. Радлов ислам бары тик мөселман диненә каршы көрәшү максатында гына укытылачак дип ышандыра [Казанская татарская учительская школа, с. 5].

Киресенчә, министрлык полиция идарәсенә һәм муллаларга мондый мәктәпләрдә һәм рус сыйныфларында укучыларга иң яхшы шартлар тудыру һәм аларны мөмкин кадәр тизрәк руслаштыру өчен

кулдан килгәннең барысын да эшләү турында күрсәтмәләр җибәреп тора [НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 10290].

Патшаның 1882 елның 5 февралендәге указында, В.В. Радловның татар мәктәпләре инспекторы исеменнән 1882 ның 15 апрелендә шәһәр муллаларына һәм мәдрәсә мөдирләренә җибәрелгән рәсми циркулярында мәктәпләрнең дәүләт контроле астында булуы бәян ителә, татар мәктәпләре инспекторына ул сораган мәгълүматларны биреп барырга кушыла. 1882 елның 22 декабрендә В.В. Радлов, губернатор Л.И. Чернышев белән бергәләп, шәһәрнең барлык мәдрәсәләрен йөреп чыга, дин әһелләренә, мөдәррисләргә, шәкертләргә, җыелган халыкка барлык мәктәпләрнең дә Халык мәгарифе министрлыгына буйсынуы, уку-укытуга караган барлык эшләрнең дә инспектор тарафыннан башкарылачагы турында әйтелә [Загидуллин, 1992, с. 60]. В.В. Радлов татар мөселманнарының мәдрәсәләрдә рус телен көчләп укытуга каршы язылган шикаяте уңаеннан язылган аңлатмасында беркайда да, бернинди дә көчләп укыту юк дип белдерә [НА, ф. 92, оп. I, д. 15539, л. 6–7]. Шунысы бик гыйбрәтле: И.К. Заһидуллинның сүзләренә караганда, әлеге хәлләрдән соң татар мәктәпләре инспекторы дин әһелләре белән бәйләнешләрен өзә, алардан муллаларның шәхси мәгълүматларын һәм мәдрәсәләрдәге вазгыять турында хисап таләп итеп торуын туктата [Загидуллин, 1992. с. 60–83; НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 15519, л. 4–7; НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 15539, л. 6–7].

Казан укытучылар мәктәбе чын-чынлап бары тик 1876 елның 13 сентябрендә генә эшли башлый. В.В. Радлов кадрлар әзерләү эшен укытучылар коллективы туплаудан башлый. Җирле халык ышанычын казану өчен, татар укытучылары коллективын булдырырга кирәк була. Бу эшкә Габдел Каюмов (Каюм Насыйри), Шиһаб Әхмәров, Ибраһим Терегуловлар алына. В.В. Радлов Татар укытучылар мәктәбенең беренче инспекторы итеп Гали Мәхмүдовны билгели, үзе уку-укыту бүлеген җитәкли. В.В. Радлов шул заманның Казан шәһәрендәге барлык интеллектуаль көчләрен Татар укытучылар мәктәбендә эшләүгә җәлеп итәргә омтыла. Күренекле татар тарихчысы, дин эшлеклесе Ш. Мәрҗани, мәсәлән, ислам дине дәресләрен алып бара, танылган мәгърифәтче Каюм Насыйри укыту методикасына өйрәтә һәм студентларның педагогик практикасын җитәкли. В.В. Радлов педагогика, дидактика, тарих фәннәрен укыта [Шәрәфетдинов, б. 73; Казанская татарская учительская школа, с. 35–37].

Болардан тыш, укытучылар мәктәбендә Казан университетының күренекле галимнәре В.А. Богородицкий, П.Ф. Ломоносов, Л.М. Любимов, П.В. Траубенберг, С.А. Волберг, Д.Н. Адо, М.Г. Лексин, М.А. Васильев, А.Н. Анастасиев һәм башкалар эшли.

В.В. Радлов Татар укытучылар мәктәбенә татар зыялылары белән аралашкан, татар мәдәниятенә хөрмәт белән караган шәхесләрне дә тартырга омтыла. Шундыйлардан шул заманда Казан әдәбият сөючеләренә яхшы таныш булган рус шагыйре, татар язучыларының, шул

исәптән Г. Тукайның әсәрләрен рус теленә тәрҗемә иткән П Радимовны күрсәтергә мөмкин.

Казан Татар укытучылар мәктәбе 1876 дан башлап 1917 елга кадәрге эшләү дәверендә 389 рус теле укытучысы әзерләп чыгарган [Казанская татарская учителькая школа, 2005, с. 5; Закирова, с. 32]. Аны тәмамлаучылар Казан губернасының һәм соңрак ТАССРның халык хуҗалыгы тармакларында уңышлы хезмәт куялар. Алар арасыннан танылган профессорлар Мозаффар Мөштәри, Гыйлем Камай, Фатих Мөхәммәдьяров, күренекле тел галимнәре Мөхетдин Корбангалиев, Мөхәммәтхан Фазлуллин, Гыйбадулла Алпаров, татар әдәбияты классигы Гаяз Исхакый, беренче татар пролетар язучысы Гафур Коләхмәтов, шагыйрь Сәгыйть Сүнчәләй, журналист Хөсәен Ямашев, татар пролетар «Урал» газетасын оештыручы Галимҗан Сәйфетдинов, дәүләт эшлеклесе Садри Максуди һәм башкаларны күрсәтергә мөмкин [Казанская татарская учительская школа, 2005].

Татар мәктәпләре өчен махсус дәреслекләр, программаларның булмавы уку-укыту эшендә зур кыенлыклар тудыра. В.В. Радлов 1872–1879 елларда яңа ачылган Татар укытучылар мәктәбе өчен заман таләпләренә җавап бирә торган дәреслекләр әзерләп бастыра.

Рус теле һәм чит тел дәреслекләре. Күрүебезчә, Казан укытучылар мәктәбендә рус теле укытуга аеруча зур игътибар бирелә, чөнки әлеге мәктәпнең максаты мөселман татар балалары укый торган мәдрәсәләр өчен рус теле укытучылары әзерләүдән гыйбарәт була. Моңа кадәр Россиядә рус теле бары тик рус балаларына гына укытылып килгәнлектән, В.В. Радлов бу мәктәпләрдә Европада киң таралган чит телләр укыту методикасын кулланырга була [Закирова, с. 14]. Татар укытучылар мәктәпләре өчен аның тарафыннан төзелгән рус теле дәреслекләре, Россиядә беренче буларак, милли аудитория шартларын күздә тотып язылган беренче уку-укыту кулланмалары булып саналалар [Радлов В. Грамматика русского языка, 1878; Радлов В. Первая книга для чтения, 1874; Радлов В. Разговорные уроки по картинкам, 1878]. В.В. Радлов, форсаттан файдаланып, татар мәктәпләре өчен чит тел (немец теле) дәреслеге дә язарга була. Ул аны Европада шул заманда бик актив кулланылган Лувье методына нигезләнеп яза. Әйтергә кирәк, Радловның бу дәреслеге кулланылган методы ягыннан Россиядә беренче тәҗрибә генә түгел, татар мәктәпләрен күздә тотып язылган бердәнбер чит тел дәреслеге дә булып исәпләнә [Радлов В. Учебник немецкого языка по методу Лувье, 1872].

В. Радлов Казан укытучылар мәктәбе өчен татар теле дәреслекләрен дә үзе төзи. Шундый дәреслекләрнең берничәсенә күз салыйк:

«Белек» – кече яшьтәге мәктәп балалары өчен төзелгән беренче дәреслек. Ул 1872 елда Казан университеты типографиясендә басылып чыга. Дәреслек «Бисмилләәһир-рахмәәнир-рахим» сүзе белән ачылып китә. Аллаһның барлыгы һәм берлеге аңлатыла [Радлов, Белек, б. 3]. Китапның эпиграфы да уңышлы сайланган. Ул төрки халыкларның күпчелеге өчен таныш «Котадгу белег» әсәреннән

алынган: «Белек кадерен белек белүр, окуш сүз кешидин ядкәр калур» (Белемнең кадерен белемле белер, язылган сүз кешедән ядкяр булып калыр) [Радлов, Белек, б. 4].

Дәреслек казан татарлары шивәсендә балаларга аңлаешлы итеп, автор әйтүенчә, халык сөйләшә торган телдә гади җөмләләр белән язылган. Бу хикәяләр, мәкаләләр җыентыгы алты бүлектән тора: үгет-нәсыйхәтләр бирүче гыйбрәтле хикәяләр; үсемлекләр, хайваннар һәм минераллар турындагы хикәяләр; мәсәлләр; Вакыт, Жир, Кояш, Ай турындагы хикәяләр; география, рус тарихына караган мәкаләләр. Соңгы бүлектә Ольга, Олег, Ярослав, Владимир Мономах турындагы, Мәскәүгә нигез салыну, Явыз Иван, Борис Годунов, Минин һәм Пожарский, Иван Сусанин, Петр I һәм Екатерина II хакындагы хикәяләр урын ала. Бу дәреслекнең максаты – мәктәп балаларын укырга, язарга һәм әдәби телдә дөрес итеп сөйләшергә өйрәтү. Моннан тыш, дини-әхлакый тәрбия бирү дә күздә тотыла. Дәреслекнең күп кенә уңай яклары булуга карамастан, күпчелек мәдрәсәләр, христиан дине йогынтысыннан куркып, әлеге әсбапны файдаланудан баш тарталар. Күренекле татар шагыйре Габдулла Тукай үзенең «Мәктәпләрдә милли әдәбият дәресләре» (Казан, 1910) дигән басмасын әзерләгәндә, В.В. Радловның татар балалары өчен дәреслек төзүдәге уңай тәҗрибәсен киң файдалана. Шагыйрь нәкъ менә В.В. Радлов үрнәгенә ияреп, үзенең дәреслегенә татар халкының күренекле шәхесләре, Казан ханлыгы тарихы, Явыз Иван, соңгы патшабикә Сөембикә һ. б. турындагы язмаларны кертә. Кайбер очракларда ул В.В. Радлов китабындагы әсәрләрне үзенекендә дә куллана. Мәсәлән, «Белек»тә бирелгән «Төлке белән виноград» хикәятен файдаланып, шул ук исемдәге шигырь дә язып, үзенең дәреслегенә урнаштыра. Татар әдибе М. Гафури В.В. Радлов җыентыгындагы «Кеше белән аю» әсәре буенча үзенең «Адәм белән аю» вариантын иҗат итә [Закирова, с. 60–61; Хаҗиев, б. 87]. Беренче мәртәбә В.В. Радлов һәм М. Гафури тарафыннан кулланылган бу әсәр бүгенге көнгә кадәр, татар фольклоры үрнәге буларак, балалар өчен нәшер ителә торган җыентыкларда урын алып килә.

В.В. Радлов «Белек» дәреслеге белән татар телен, әдәбиятын укыту методикаларына гына түгел, бәлки татар лингводидиктикасы, әдәбияты белеме, татар фольклористикасы фәннәренең үсешенә дә зур этәргеч бирә. Авторның «Белек» дәреслеген төзүдәге тәҗрибәсе аның 1874 елда басылып чыккан «Первая книга для чтения» китабында да [Радлов, 1874, с. 171] файдаланыла. Әлбәттә, бу кулланма татар теле дәреслеге генә түгел, бәлки балаларны рус теленә өйрәтү барышында, текстны рус теленә тәрҗемә иткәндә ярдәмче чара буларак кына кулланыла. Ул Казан укытучылар мәктәбенең беренче сыйныфында укучы булачак рус теле мөгаллимнәрен рус телле текстларны тиз укырга өйрәтүгә, аларның русча сөйләмнәрен баетуга, сүз байлыгын арттыруга багышлана. В.В. Радлов тарафыннан татар телендә бирелгән материаллар укучыларны ана теле мохите

белән бәйләргә ярдәм итә, миссионерлар теләгенә каршы килеп, кешене үзенең ана теленнән мәңгелеккә аерудан саклап кала [Закирова, с. 64–67]. Кулланмада тәкъдим ителгән биремнәрнең укучыларның сүзлек байлыгын арттыруда, татар әдәби телен үзләштерүдә уңай нәтиҗәләргә китерүе шик уятмый. «Белек» хрестоматиясендәге кебек үк, бу кулланмада да тәрҗемә итү өчен бирелгән текстлар алга таба үзләштерү максат итеп куелган тематиканы үз эченә ала. Мәсәлән, беренче дәрестә мәктәп-школа темасын үткәндә, балаларның сыйныфтагы уку кирәк-яраклары, сыйныф җиһазларының исемнәрен, татар теленә таянып, рус телендә белүләре максат итеп куела. Кулланма авторы рус теле лексикасын үзләштерүгә юнәлтелгән эш алымнарын, татар телендә бирелгән әдәби текстлар («Бала белән күбәләк», «Мәктәпкә чакыру» һ.б.) белән тирәнәйтергә омтыла, әлеге максатка яңа сүзләрне укучы сөйләмендә куллану күнекмәләрен активлаштыру юлы белән ирешелә. Йорт хайваннары темасы да шул рәвешле үтелә. Биредә дә дәреслек авторы татар укучысының игътибарын рус телендә күпчелек исемнәрнең төп (нейтраль) формадан тыш еш кына эмоциональ-экспрессив кушымчалар белән кулланылуына да юнәлтә: корова-коровушка, кошка-кошечка... Әлеге кулланмада В.В. Радлов үзен талантлы методист итеп күрсәтә: һәр очракта балаларга үзләштерү өчен тәкъдим ителә торган материалларны үзенең методик киңәшләре белән тулыландырып бара.

Татар җәмәгатьчелеге В.В. Радловның «Белек» хрестоматиясен, нигездә, хуплап каршы ала. Бары тик дин әһелләренең бер өлеше генә бу китапны «миссионерлар мәкере» дип кабул итә, мәдрәсәләрдә куллануны катгый рәвештә тыя.

«Хисаблык». В.В. Радловның өченче китабы – «Хисаблык» – арифметика курсын үз эченә ала. Автор бу дәреслеген төзегәндә, укучыларны алгебра курсына әзерләү максатын да куя. Шунлыктан, алдагы тәҗрибәләр күрсәткәнчә, Казан Татар укытучылар мәктәбе укучыларының югарырак сыйныфларда алгебра фәнен рус телендә язылган дәреслек буенча укыганда да кыенлык кичермәүләре ачыклана.

Әлеге дәреслекләрнең сыйфаты һәм үзенчәлекләре турында Н. Ильминский түбәндәгеләрне яза: «Книги написаны на татарском языке, чисто народном, лишь с незначительной прибавкой некоторых арабских слов, сделавшихся уже общеизвестными для всех магометан благодаря широко распространенной в народе магометанской грамотности, и притом с правильною орфографией, а не по местному народному произношению; алфавит открыл этим книгам доступ во все магометанские селения не только ближайших к Казани губерний, но и отдаленных местностей Сибири; им предстоит обширный круг читателей» [Ильминский, с. 370–374].

В.В. Радлов язган «Белек» дәреслегенең уңыш казануы кулланма авторының татар әдәбияты, балалар өчен махсус төзелгән мәҗмугалар тарихын тирән күзаллавы турында сөйли. Белгәнебезчә, XIX гасыр башларында кульязма китаплар урынын Казан

университеты типографиясендә басылган әдәби һәм уку әсбаплары да ала башлый. В.В. Радлов дәреслекләре бу чордагы башка авторларныкыннан энциклопедик характерда булулары белән аерылып тора. Ул үзенең дәреслекләре белән мөселман татар мәктәпләренең дөньяви мәктәпләргә күчү этабын башлап җибәрә [Загидуллина, 1992, с. 105–118]. Танылган татар педагогы В. Хаҗиев «Белек» китабын укучыларны әйләнә-тирә дөнья белән таныштырып, аларның иҗади фикерләвен үстерергә ярдәм итә торган беренче басма дәреслек, дип бәяли. [Хаҗиев, б. 80]. Дәреслекләр авторының замандашы профессор И. Готвальд «Белек» җыентыгы моңарчы татар әдәбиятында булмаган өлкәләрне ачып җибәрәчәк, дип өметләнә [Каримуллин, 1983, с. 249. Күренеле татар әдәбиятчысы М.Х. Гайнуллин аны татар дидактик әдәбиятының матур үрнәге дип атый [Гайнуллин, б. 196].

В.В. Радловның Казандагы башка мөселман уку йортларыннан аерылып торган Татар укытучылар мәктәбе белән бәйле эшчәнлеген татар дин әһелләре дә, татарларны руслаштыру һәм христианлаштыруны төп максат иткән миссионерлар да уңай бәяләмиләр. Билгеле булганча, дин әһелләре генә түгел, бәлки татар халкының күпчелеге мәктәп-мәдрәсәләрнең Россия мәгариф системасына күчүен татарларның ислам идеологиясеннән христиан идеологиясенә күчүе дип кабул итәләр.

Миссионерлар да инспекторның Казан Татар укытучылар мәктәбен ачуга бәйле эшчәнлеген кабул итмиләр. Ул вакытта татарларны руслаштыру өлкәсендә актив эшчәнлек күрсәткән Е. Малов үзенең көндәлекләрендә В.В. Радловны татар балаларын Россиягә түгел, бәлки, фән алга киткән дигән булып, Көнбатыш Европага мәхәббәт тәрбияләүдә гаепли. Аны шундый җаваплы эшкә куеп, Россия хөкүмәте бик зур хата ясады, ул башкарган эш яхшылыктан бигрәк зыян гына китерде, дип бәяли [Мурадов, с. 152–160].

Татар зыялылары В.В. Радловның Казанда мәгариф өлкәсендәге эшчәнлеген киресенчә хуплыйлар. Мәсәлән, Г. Исхакый 1909 елда «Әлислах» газетасының 66 нчы санында Чыңгыз псевдонимы белән басылган мәкаләсендә болай дип яза: «Василий Васильевич Радловның Татар укытучылар мәктәбе булдыруга багышланган эшчәнлеге татар мәгарифе үсешендә мөһим адым булып санала: аның бу өлкәдәге эшчәнлеге белән татар мәгарифе дини мәктәпләрдән дөньяви уку-укыту системасына таба юнәлеш ала, татарларда хатын-кызларга да белем бирү буенча беренче адымнар ясала, татар мәктәпләрен дөньяви дәреслекләр белән тәэмин итү чоры башлана, татар мәктәпләрендә татар, рус, чит телләр укыту методикасы фәннәренең нигез ташлары салына» [Исхакый, 1909, № 66].

(Дәвамы бар)

Әдәбият

Ахметова-Урманче Ф.В. По следам В.В. Радлова // Фәнни эзләнүләр юлында. Казан: Фикер, 2000. Б. 205–218.

Әхмәтова-Урманче Ф. Татар эпосы. Дастаннар. Казан: Раннур, 2004. 640 б.

Әхмәтҗанов М.И. Илдан белән Гөлдан дастаны хакында // Әдәби мирас. Икенче китап. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. Б. 44 .

Әхмәтҗанов М.И. Себер ханлыгына кагылышлы билгесез татар чыганаклары // Фән һәм тел. 2003. № 2.

Байрамова Л.К. Научные контакты В.В. Радлова, И.А. Бодуэн де Куртенэ и Н. В. Крушевского // В.В. Радлов. Духовная культура тюркских народов. Первая международная интернет-конференция (21 марта 2012 года): Сборник трудов. Казань: Казанский университет, 2012. С. 16–18.

Бартольд В.В. Памяти В.В. Радлова. (1837–1918) // Бартольд В.В. Сочинения. Т. 9 (Работы по истории востоковедении). М.: Наука, 1977. Б. 175–186.

Биккенин Р. Мухаммед-Сафа Биккенин и Василий Васильевич Радлов: Из истории первого в Казанской губернии татарского начального училища // Гасырлар авазы = Эхо Веков. 2006. № 1. Б. 8–15.

Бодуэн де Куртенэ И.А. Заметки на полях сочинения В.В. Радлова (1909) // Живая Старина. 1909. Вып. 3. С. 191– 205.

Бодуэн де Куртенэ. И.А. Николай Крушевский, его жизнь и научные труды // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I. М., 1963. С. 146–202.

Валеев Р.М. Казанское востоковедение: истоки и развитие (XIX – 20-ые гг. XX в.). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1998. 180 б.

Гайнуллин М.Х. Татарская литература XIX века. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1975. С. 307.

Джаным. Антология сибирских татар / Сост.: Ф.В. Ахметовой-Урманче и А.В. Преловского. М.: Новый Ключ, 2007. С.186–189.

Загидуллин И.К. Составлен со знанием дела, но имеет ряд существенных недостатков (Проект инструкции инспекторам татарских, башкрских, киргизских школ. 1876 г. // Гасырлар Авазы = Эхо веков. 2009. № 2. С. 47–52.

Загидуллин И.К. Татарская школа и русификаторская политика царизма во второй половине XIX в. // Народное просвещение у татар в доoктябрьский период. Казань, ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 1992. С. 60–68.

Загидуллина Д.Ф. Из истории преподавания татарской литературы в дооктябрьский период // Народное просвещение у татар. Казань ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 1992. С. 105–118.

Закирова Л.И. Василий Васильевич Радлов. Казанский период деятельности. Казань: Ихлас, 2013. С. 291.

Ильминский Н. Новые учебные руководства для татар магометан г. Радлова // Журнал Министерства народного просвещения. 1873. С. 370–374.

Исхаки Г. Василий Васильевич Радлов // Әлислах. 1909. № 68.

Казанская татарская учительская школа в 1976–1917 гг.: Сборник документов и материалов. Казань, 2005. 256 б.

Каримуллин А.Г. Татарская книга пореформенной России. Казань: Татар. кн. изд-во, 1983. 320 б.

Катанов Н.Ф. Предания тобольских татар о прибытии в 1572 г. мухаммеданских проповедников в г. Искер // Ежегодник Тобольского губернского музея. Тобольск, 1897. Вып. 7. С. 51–61.

Кононов А.Н. В.В. Радлов и отечественная тюркология // Тюркологический сборник. М.: Наука, 1972. С. 7–15.

Махмутова А.Х. Становление светского образования у татар (Борьба вокруг школьного вопроса 1861–1917). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. С. 82.

Мурадов В. Ефим Малов о Ш. Марджани, К. Насыри, В.В. Радлове // Гасырлар Авазы = Эхо Веков. 1999. № 1/2. С. 152–160.

НА РТ (Татарстан Республикасының милли архивы), ф. 92, оп. I., д. 10290.

НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 10290, л. 1–2.

НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 13147, л. 24.

НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 13147, л. 4, 24.

НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 13147, л. 39.

НА РТ, ф. 977, оп. ИФФ, д. 1249, л. 1–49.

НА РТ, ф. 977, оп. ИФФ, д. 1249, л. 21.

НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 15519, л. 4–7.

НА РТ, ф. 92, оп. I, д. 15539, л. 6–7.

Радлов В.В. Белек. Балалар укыр өчен чыгарылган китап. Казан: Казан унты типографиясе. 1872. 232 б.

Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Часть IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар / сост. д-р филол. наук Ф.Ю. Юсупов). Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. 517 с.

Радлов В.В. Первая книга для чтения – Казань: Тип. Казан. ун-та, 1874. 171 с.

Радлов В.В. Грамматика русского языка, составленная для татар Восточной России. Часть. I. Этимология. Казань: Тип. Казан. ун-та, 1878. 114 с.

Радлов В.В. Материалы для разговорных уроков по способу наглядного обучения инородческих школ. Казань, 1978. 87 с.

Радлов В.В. Учебник немецкого языка по методу Лувье. Казань, 1872. 110 с.

Радлов В.В. О языке куманов по поводу издания куманского словря. СПб.: Тип. Имп. Академии наук. 1884. 53 с.

Самойлович А.Н. Радлов как турколог (речь, произнесенная в публичном заседании Российской Академии Наук 12 мая 1919 г.) // Новый Восток. Кн. вторая. М., 1922. С. 707–712.

Тенишев Э.Р. В.В. Радлов – фонетист и грамматист// Тюркологический сборник. М.: Наука, 1972. С. 32–41.

Фәхретдинов Р. В.В. Радлов җәнапларының илле еллык (1859–1909) бәйрәме // Шура. 1909. № 10.

Ханбиков Я. В.В. Радлов (1837–1918) // Русские педагоги Татарии и их роль в развитии просвещения и педагогической мысли татарского народа. Казань: Министерство просвещения РСФСР; КГПИ, 1968. С. 42–49.

Хаҗиев В. Талантлы тюрколог // Мирас. 2000. № 4. Б. 77–82.

Шәрәф Г. Төрек телләренең олуг галиме В.В. Радлов // Кояш. 1917. № 5, 10 гыйнвар.

Шәрәфетдинов З.Т. Казан лингвистика мәктәбе һәм аның педагогик традицияләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. Б. 103.

Юсупов Ф.Ю. В.В. Радлов – выдающийся тюрколог России // Татар халык иҗаты. Фәнни эзләнүләр һәм фольклор үрнәкләре: фәнни конференцияләр материаллары җыентыгы. Казан: Ихлас, 2011. Б. 136–185.

Юсупов Ф.Ю. В.В. Радлов – великий тюрколог России // Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен... Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. С. 3–29.

Юсупов Ф.Ю. В.В. Радлов – основоположник Российской филологической науки // Научный Татарстан. 2012. № 2. С. 173–195.

Юсупов Ф.Ю. В.В. Радлов яркий представитель Казанской лингвистической школы // В.В. Радлов и духовная культура тюркских языков. Первая

Международная интернет конференция. Сборник трудов. ИФИ. 21 марта 2012. Казань, 2012. С. 4–7.

Юсупов Ф.Ю. Деятельность В.В. Радлова в формировании российской тюркологической науки // «Занкиевские чтения»: материалы Всероссийской научно-практической конференции. Тобольск: ТГСПА им. Д.И. Менделеева, 2013. С. 152–157.

Юсупов Ф.Ю. В.В. Радлов – основоположник тюркологической науки России. Международный тюркологический симпозиум, посвященный памяти выдающегося тюрколога, доктора филологических наук, профессора, академика РАН Эдхяма Рахимовича Тенишева. Сборник статей. Казань, 2013. С. 85–88.

Gronbech K. Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1936.

Radloff W. Vergleichende Grammatik der Türksprachen. Erster Teil. Phonetik der nördlichen Türksprachen» . Leipzig, 1882. 77 s.

Yusupov Ferit Yusupoviç. «Rusya Türkolojisinin Kurucusu – V.V. Radlov» (Çev. Fatih Ekici), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. S. 52, Erzurum 2014. S. 291–311.

Yusupov Ferits Yusupovich. Contemporary issues of textual analysis of turkic-tatar literary monuments of western Siberia (2013, World Applied Sciences Journal, 27 (13 A). P. 492–496).

Йосыпов Феритс Йосыф улы,
филология фәннәре докторы, профессор